

Scientific Bulletin of Namangan State University

Volume 1 | Issue 4

Article 40

8-10-2019

MAN, LANGUAGE AND CULTURE

Mukhabbat Saidova

NamSU Candidate of Philology Umidjon Kuziyev PhD NamSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>



Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Saidova, Mukhabbat (2019) "MAN, LANGUAGE AND CULTURE," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 4 , Article 40.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss4/40>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

MAN, LANGUAGE AND CULTURE

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

ИНСОН, ТИЛ ВА МАДАНИЯТ

Муҳаббат Саидова, ф.ф.н. доц.

Умиджон Қўзиев, PhD, НамДУ

Аннотация: Ушбу мақолада инсон ва унинг тана аъзолари номларини ифодаланган сўзларнинг қандай маъно ташиши ҳақида сўз кетади. Мазкур фикрлар “бош”, “кўз”, “соч” лексемалари мисолида изоҳланади.

Калит сўзлар: инсон, маданият, тил, лингвомаданият, тил бирлиги, лексема, мақол, метафора, “бош”, “кўз”, “соч”

ЧЕЛОВЕК, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

Муҳаббат Саидова, к.ф.н. доц.

Умиджон Қўзиев, PhD, НамГУ

Аннотация. В данной статье освещены слова называющие человека и его отражение в языке, а также лексические единицы обозначающие части тела. Данные соображения иллюстрируются примерами “бош”, “кўз”, “соч”.

Ключевые слова: человек, культура, язык, лингвокультурология, лексическая единица, лексема, пословица, метафора, «бош», «кўз», «соч».

MAN, LANGUAGE AND CULTURE

Mukhabbat Saidova

NamSU Candidate of Philology

Umidjon Kuziyev PhD NamSU

Abstract: This article highlights the words calling the person and his reflection in the language, as well as lexical units denoting parts of the body. These considerations are illustrated by examples of “bosh”, “ko‘z”, “soch”.

Key words: human, culture, language, linguoculturology, linguistic unit, lexem, proverbs, metathore, “head”, “eye”, “hair”

Е. Бенвенист XX асрнинг 60-йилларида ёзган мақолаларида ва 1974 йилда рус тилида чоп этилган таржималарда, тил одамнинг ўзида жамланган бўлиши, шунинг учун у сунъий кашфиёт бўла олмаслигини таъкидлаган эди: “Инсон дунёда фақат тил воситасидагина яшайди, шунингдек, тил фақат одамнинг ўзига тегишли бўлиб унинг шу жиҳати бошқа мавжудотлардан ажралиб туради... Айнан тилда ва тил туфайли одам шахс сифатида шаклланади, зеро фақат тил реалликни белгилайди ва у мавжудлик хоссасини ўзидир”.^[1]

Немис файласуфи И.Кантнинг таъкидлашича, бизнинг онгимиздан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда «нарсалар олами» мавжуд. Бундай нарсаларни у «наrsa ўзида» деб номлайди. Билиш ана шу «наrsa ўзида»нинг сезги органларимизга таъсири натижасида юзага келади. Унинг фикрича, сезги

1 Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. – Москва, 2001. С.90.

органларимизга таъсир қиладиган «нарсa ўзида»нинг сир-асрорларини билиш мумкин эмас.[²]

Инсон билиш ва тил орқалигина ўзини Олам марказида деб ҳис қилади. У оламни ўз тилига мос ҳолатда қабул қилади, тилида ва маданиятида акс этган даражадагина кўра олади. Инсон ўз танаси, қалби, нутқида эга шахс сифатида мавжуд бўлади, шунингдек, унинг инсоний ҳиссиётлари ва бойликлари, фикрлари ва сўзлари, хатолари ва ҳислари билан яхши одам, ёвуз одам, осий инсон, авлиё, аҳмоқ, даҳо сифатида гавдаланади.

Мифологик тафаккурда инсон онги олам тузилишининг маркази ҳисобланади. Аجدодлар унда Оламнинг антропоморф аксини кўрадилар: унда жойлашган тик нарсалар осмонга интилиш сифатида “юқори” баҳоланган, инсон онгидаги горизонтал тушунчалар барчаси заминга хос, туб деб тушуниланган.

Инсоннинг ташқи кўриниши уч унсурдан ташкил топади: 1) бош ва унинг қисмлари; 2) тана; 3) оёқ.

Замонавий тасаввуримизда бош – ахборотни қайта ишловчи марказ сифатида гавдаланса, қадимги дунё одамида бош билан боғлиқ барча тушунчалар осмон, унинг асосий унсурлари – қуёш, ой, юлдузлари билан боғлиқ. Бош мифологемаси “қуёш” билан қуйидаги фразеологизмлар шаклланишига асос бўлган: боши айланмоқ, боши қизимоқ, мияси қайнамоқ, боши гир айланмоқ.

Қуёш бўлиб учди тилла бош (А.Орипов)

Бош –“Илоҳ, асосий, энг муҳим” мифологемаси қуйидаги фразеологик бирликларда акс этади: ишга бош бўлмоқ, давранинг боши, бош қонун, калласи катта, калласи пишган (ақлли, киноя билан нодон, аҳмоқ маъносида), каби.

Ўзбек тилидаги “бош” қисмли фразеологизмларнинг асосий қисми кейинчалик шаклланган ва юқорида кўрсатилган мифологемалар билан мазмуний алоқадорликни йўқотган. Ҳозирда мазкур ФБ(фразеологик бирикма) инсоннинг ўзига хос қобилиятларининг белгилаш, унинг сифатини, жисмоний ҳолати ва бошқаларни ифодалайди. Масалан, калласи қовоқ, қовоқ калла, товуқмия, норкалла, қўчқоркалла, калласи компьютер, калласи ишлайди,

“Бош” сўзи инсоннинг муҳим тана аъзосини билдирган ҳолда турли ФБларни ҳосил қилади, инсонни турли жиҳатлардан тавсифлайди: бошидан совуқ сув қуйгандек (кутилмаганда), эгилмас бош (қайсар), эгилган бош (тобелик, уят), боши қотган, мияси ғовламоқ, бошини ҳар тешикка тиқмоқ, бошини иккита қилмоқ, бош бўлмоқ, боши берк кўчага кириб қолмоқ, бошидан бошламоқ, калласига келганини қилмоқ, боши оққан томонга жўнамоқ, бошини оғритмоқ, бош оғриғи, балиқ бошидан, бошидан оёғигака каби. “Бош” компонентли ФБларнинг кўпчилигида бош – азиз, юқори, ақл каби ижобий коннотацияга эга. Рус менталитетида ҳам бундай бирликларнинг катта қисми ижобий коннотацияни сақлаб қолган, бу рус

2 Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. 8-б.

менталитетида “бош – қуёш, илоҳийлик” архетипи билан боғлиқлиги кўрсатилади.[3]

Инсон бошининг қисмлари – кўз, бурун, қулоқ, тил, тишлар ва бошқа аъзолар ўз шакли ва кенг, аниқ вазифаларга эгалити, яъни кўриш, ишора қилиш, таъсир ўтказиш, ҳис қилиш, таъм билиш, сўзлаш, муносабат ифодалаш (масхара) функциялари билан мифологемаларга айланган.

Кўз – инсоннинг муҳим бош ва юз қисми сифатида қадимий мифологема бўлиб, бир неча метафораларнинг юзага келишига сабаб бўлган ва ҳозирда ҳам кўз “илоҳийлик” белгисини сақлаб қолган. Кўз қорачиқ, кўзгу, чашм каби парадигматик қаторда услубий бетараф аъзо сифатида иштирок этади.

Кўз – чиройли, катта, маънодор. Айнан кўзлар инсоннинг ҳодисаларнинг туб моҳиятига етишда нафақат жисмоний, балки унинг руҳий ҳолатини намоён қилади, яъни ички сезги – интуициянинг аъзоси ҳисобланади: нимани ўйлаётганини кўрмоқ, кўнгил кўзи, қалб кўзи, меҳр кўзи, жаллод кўз.

Тил кўзнинг, шунингдек, қорачиқларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқ ифодалаб бера олади. Қорачиқларнинг ҳаракати билан боғлиқ ФБлар кўплаб учрайди: “нигоҳ ташламоқ”, “кўз қирини ташламоқ”, “кўзи билан ишора қилмоқ”, “кўзини сузмоқ”, “кўзини олиб қочмоқ”, “кўзини бақрайтирмоқ”, “кўзини мўлтиратмоқ”, “кўз тикмоқ”, “кўзини жавдиратмоқ”...

Кўз инсон ҳиссиётлари ва субъектив муносабатларини аниқ ифодалаб берувчи орган ҳисобланади. Қуёш ва Ой кўплаб халқларнинг мифологиясида қудратли илоҳий нигоҳ тимсоли ҳисобланган. Жумладан, кўздан ўтказмоқ, кўз тегмоқ, назарга тушмоқ, кўз нури кабиларда бу яққол намоён бўлади.

Яна бир “кўз – инсон” мифологемаси бир қатор ФБларнинг шаклланишига асос бўлган: кўзи яшнамоқ (хурсандчилик), кўзи пишган (тажрибали, кўпни кўрган), кўзи тўқ (бой-бадавлат), кўзи оч (хасис), кўзи олма-кесак термоқ (ёмон хаёлларга берилган), кўзи ёнмоқ (қувонмоқ, ҳирс билан қарамоқ), кўзи илинмоқ (мудрамоқ), кўзи соққасидан чиқмоқ, кўзининг пахтаси чиқмоқ (қаттиқ кўрқин), ишнинг кўзини билмоқ, кўзини сузмоқ (ўзига жалб қилиш), кўзини олиб қочмоқ (уялиш, ноқулай ҳис қилиш)

Инсон олам ҳақидаги 80 фоиз ахборотни кўз орқали олади, шу туфайли у муҳим сезги аъзоси сифатида сеҳрли сирли илоҳий кучга алоқадор ҳисобланади. Масалан, қадимги Русда ғилай кўз “ёмонлик ва касофат” белгисини ифодалаган. Уларнинг эътиқодича, ғилай кўз дунёда иблислар тарқалган вақтда пайдо бўлган эмиш. Ислон эътиқодида ҳам, охирзамонда чиқадиган Дажжолнинг кўзи бўртиб чиққан бўлиши эслатиб ўтилади. Ҳозирга қадар ҳам бундай қараш ўз таъсирини сақлаб қолган: ёмон кўз билан қарамоқ, кўз тегмоқ, ёмон кўздан асрамоқ.

“Кўз” компонентли ФБларда инсонларнинг ахлоқ-одоби, хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ стереотиплари сақланган. Масалан: кўзини узмаслик, кўзини сузмоқ, кўзини тикмоқ, кўзига тик қарамоқ, кўзини олиб қочмоқ, кўзини ёғ босмоқ, кўзига чўп суқмоқ, кўз бўямоқ,

ЗМаслова В.А. Лингвокультурология. – Москва, 2001. С.103.

Шуни таъкидлаш жоизки, рус менталитетига хос ФБларда кўзга тик қарамоқ ижобий баҳоланса, ўзбек урф-одатларида бу айрим ҳолларда салбий баҳоланади: аёлнинг эркакка, фарзанднинг ота-онага нисбатан ҳурматсизлиги белгиси ҳисобланади.

Қадимдан кўз тегиши – назарланишдан сақлаш мақсадида бешик, чақалоқлар, ёш болалар қўл ва оёқчалари, бош кийимларига кўз шаклидаги туморлар, мунчоқлар қадаб қўйилган.

Бу ҳолат ўз навбатида болаларни ёмон кўзлардан сақлаш, тани ва руҳини ҳимоя қилиш вазифасини бажарган. Ва шу асосида қуйидаги ФБлар ҳосил бўлган: кўздан асрамоқ, кўз тегмоқ, назар ташламоқ, назари тушмоқ, кўз-қулоқ бўлмоқ, кўзи ўткир, кўздан қочирмаслик,

Онг ости ҳолатида бу архетиплар ҳозирда ҳам айрим хатти-ҳаракатларимизни белгилаб беради: судланганларнинг сочи уларнинг иродасини синдириш мақсадида ва жазо белгиси сифатида олиб ташланади. Яна бир стереотип учрайди: сочининг олиниши ҳаётдаги муайян босқичнинг бошланганини билдиради, жумладан, ҳарбий хизматга чақирилганда ўспиринларнинг сочлари қириб олиб ташланади.

Бошингдан бир тола тушмайди ФБи сенга зарар етмайди ёки етказишмайди деган маънони билдирган. Бу ерда “соч” архетипи соғлиқ, омонлик маъносини касб этган. Ўзбек менталитетида ҳам сочи узун қизлар соғлом, тўқис қаллиқ сифатида баҳоланган. Шеърятда ҳам зулф, соч, кокил сўзлари кўп қўлланади. Ўзбек тилидаги сочи тақимиға тушмоқ, сочи товониға тушмоқ, сочини қирқ ўрим қилмоқ каби ФБлар гўзаллик ва баркамоллик семасини ифодалайди. Достонларда қиз чоҳдаги ўз ёрини сочи билан қутқаргани кузатилади (Навоий, “Сабъайи сайёр”), яна бир қаҳрамон Дилором эса ўз сочларига боғлаб чўлга ташлаб кетилади.

Ўзбекларда ёш боланинг сочининг асосий қисми олиниб, озгина бир қисмидан кокил қолдириш одати бўлган ва маълум вақтга бориб уни пир мақбараси олдида олдириб ташланган (Саид Аҳмад, “Қоракўз Мажнун”). Сочга бундай қараш туркий халқлар маданиятида ҳам сақланиб келаётганини кўришимиз мумкин.

Соч ва тирноқларни ножоиз жойларга ташлаш ҳам ҳозирга қадар қораланади. Уларни дуч келган жойда эмас, балки четроқ ерга бориб олиш ва ахлат бор жойлардан узоқроққа, кўпинча дарахтлар остига кўмиш одати ҳозирга қадар сақланиб қолган.

Ўзбек халқ қўшиғи “Читтигул”да қуйидаги сатрлар учрайди:

Гул яхшию гул яхши, Гулнинг попути яхши.

Ўртага тушган гўзалнинг Ҳайдар кокили яхши.

Демак, соч қадимги даврлардан ҳозирга қадар ўзбек маданиятида гўзаллик, кўркемлик, соғломлик рамзи сифатида эътироф этилиб келинади.

Чингиз Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романида жужанглар асирга тушган душман аскарларини сочини қириши, тақир бошга туя териси кийдириб чўлга ташлаб кетишлари ва шу йўл билан хотираси ва ўзлигини йўқотган манқуртларни етиштириши тасвирланади. Шунинг ўзи ҳам туркийларда соч инсоннинг жисмоний ва руҳий қобилиятларига таъсир ўтказишига ишонч ётади.

Ўзбек мумтоз адабиётида эса соч бирмунча бошқача гавдаланади:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу

Масалдурким, чароғ туби қоронғу.

Байтда ёрнинг юзи чироққа, сочи эса чироқнинг тубига – зулматга ўхшатилади. Тасаввуфий руҳдаги адабиётда эса, соч солиҳнинг Аллоҳ висолига етишувида халал берувчи пардага ўхшатиладики, бу ўзбек менталитетида соч “ҳимоя воситаси” маъносига ҳам эғалигини кўрсатади.

Одам тимсоли фразеологизмлар, мақоллар, халқ оғзаки ижоди матнларида асрлар давомида сақланиб авлоддан авлодга ўтиб сайқалланиб боради ва кўплаб илмий тадқиқот ишлари учун манба вазифасини ўтайди.

References:

- 1.Maslova V.A. Lingvokulturologiya. Uchebnoe posobie. – Moskva, 2001. S.103.
- 2.Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010. 8-b.